

NÉHÁNY SZÓ A SZÓLAMRÓL

Szeretnénk alantikban arra a bizonytalanságra rámutatni, amely a „szólam”, e sok nyelv tudományos terminológiájában teljesen hiányzó magyar terminus körül mindmáig uralkodik és ezzel kapcsolatban utalni azoknak az érintkező kutatási területeknek kielégítetlen igényeire is, amelyek joggal teszik különösen fontossá és sürgőssé, hogy megoldásukhoz ennek a magyar terminusnak a kívánatos fogalmi tisztázása útján közelebb kerüljünk.

1. „Szólam”-nak BRASSAI SÁMUEL:¹ egy „egymásra vonatkozó két vagy több szóból álló csoportot” nevezett, melynek nincs olyan teljes értelme, hogy a mondat rovatába illjék, de *egy* szóra eső akcentusának uralma az egész részre kiterjed. A szó értékének kérdését illetőleg tehát valóban elfogadhatjuk, amit SZABÉDI LÁSZLÓ² is javasol, hogy ti. szólamnak „a több szóból álló, de egyetlen hangsúly alá tartozó mondatrészeket” tekintsük, ahol a hangsúly csak egy részre esik ugyan, de uralma az egészre kiterjed; és talán az sem zavar túlságosan, hogy SZABÉDI szándéka szerint ugyanekkor ezt az így értelmezett szólamot azzal a dologgal tekintsük azonosnak, amit ARANY JÁNOS értett a mondatnak íz(ület)ekre szakadása alatt.³ Mert ha e kérdéssel Arany nem is foglalkozott különösebben, atyja nyomdokain haladva és vele egyetértően, László fia közelebbről kifejtette, hogy beszédünket szeretjük egyenlőknek érzett időszakokra tagolni, miközben egyes szavakat, szótagokat (a magyarban rendszeren 3—4 szótagig menően) nyelvtani összetartozásuktól függetlenül is, ízületekké tapasztunk össze, illetve bontunk szét. (Pl. „Volt egyszer egy | szegény ember”.)⁴ Tehát: A BRASSAITÓL használt „szólam” és az ARANYÉKTÓL használt „íz(ület)” szavak lehetnek mintegy egymás szinonimái.

A zavar ott kezdődött, amikor BALASSA JÓZSEF,⁵ mint a maga javasolt műszavát, a „fonetikai szót” akarta a BRASSAI szólam műszavával azonos

¹ *Szórend és Accentus, Érték. a nyelv és széptudomány köréből* 1888, 18. l.

² *A magyar ritmus formái*, Bukarest 1955, 125 k., 231. l.

³ A „szólam” szót más értelemben használja Arany János pl. „Visszatekintés” (1.) Tompa egy soráról beszélve: „Csak egy torony a *számára*”, ahol az aláhúzott fordulatot a maga vidékén ismeretlen *szólam*ként idézi. Hasonlóképp el kell határolnunk fogalmunkat a szólam szónak zenei értéke felé.

⁴ L. HORVÁTH JÁNOS: *Rendszeres Magyar Verstan*, 1951. 18. l.

⁵ *Hangsúly a magyar nyelvben*, Nyelvtudományi Közlemények XXI/1887—1890. 403. l.

értékűnek elfogadtatni. Míg ti. BRASSAI a maga műszavát helyesen logikai jelentésre foglalta le, BALASSA az övét olyan szóra vagy szócsoporthoz kívánta alkalmaztatni, „melynek ejtése közben nem tartunk szünetet”. Ezzel azonban ezt a fonetikai szót hangtani terminussá tette, vagy — ha úgy tetszik — az ütemtant lényegileg a logikai kategóriához kötötte és így a szólam és az ütem egymáshoz viszonyulásának kérdését is akaratlanul kiélezte. Ütem és szólam nevezetesen, még ha olykor egybe is esnek, mégis csak külön dolgok és épp ezért HORVÁTH JÁNOS⁶ joggal tiltakozott BALASSA azonosítása, valamint NÉGYESY LÁSZLÓ hozzájárulása ellen is: „Vagy meghagyjuk a szólam műszót értelmileg egységes mondatdarabok nevéül, s akkor tudnunk kell, hogy az csak gondolatbeli taglalását jelentheti a mondatnak, s hogy a szólamhatárok nem esnek össze a beszéd hangtani szüneteivel; vagy elfogadjuk a beszédbeni hangszakaszok jelölésére is, de akkor meg kell szabadulnunk e műszó egykori logikai határozmányaitól, s meg kell állapítanunk a beszéd hangszakaszokra tagozódásának hangtani feltételeit is. Ezt kísérelte meg, FOGARASI elfeledett tanulmányára⁷ támaszkodva, ARANY LÁSZLÓ⁸ és utána érthető, ha HORVÁTH JÁNOS a két összekevert műszótól célszerűen szabadulni szeretne⁹ és a „gondolatszaksz” és „hangszakasz” megnevezéseket ajánlja, mint amelyek „világosabban megkülönböztetik egymástól azt, amit, ha tisztán akarunk látni, valóban meg kell különböztetnünk egymástól”.¹⁰ Csak éppen hogy a gondolatszaksz, mint a BRASSAI-féle „szólam” és ARANY-féle „ízület” megfelelőjének a hangszakasztól való különtartását, illetve ezt illető szabályoknak felállítását nehezé teszi, hogy a hangidom időszakokra való taglalásának ösztöne hangfiziológiai okoknak függvénye és a Sprechtakt, vagy Exspirationsgruppe¹¹ határait, vagyis a hangszakaszok átlagos ritmustartamát a viszonyokhoz képest különbözőképpen lehet emelni, vagy csökkenteni. A magyarban, mint láttuk, 3—4 szótag kimondási ideje látszik a normálisnak, de a fő hangsúlyos szótag megfelelő intenzitása néha többet is megbír (ARANY JÁNOS — úgy látszik — 6 szótagig ad engedélyt), vagy kevesebbet is tapasztalhat magához.

Ezek után érthető, ha VARGYAS a vitában¹² őszintén bevallotta, hogy ő a „szólam” szó nyelvészeti értékét elmulasztotta könyvében meghatározni. „A szólam körül — írja — Fogarasi óta úgyszólván semmi sem történt. Még GOMBÓCZ «szintagma» tana sem jelenti a szólam minden fajtájának és minden

⁶ *Magyar Ritmus, jövevény versidom*, Olcsó Könyvtár 1922, 118 kk.

⁷ *A hangsúlyról, vagyis nyomatekről a magyar nyelvben*, Akad. Ért. 1860, 71—123, 218—278. l. A tanulmány alapvető volt a hangidom arányos tagolásának felismeréséhez.

⁸ *Hangsúly és rhytmus* (töredék), Ö. M. II, 354. l. Vö. HORVÁTH, i. h. 115 kk. is.

⁹ Vö. *Magyar Ritmus*, 17 és a 2. sz. függelék.

¹⁰ I. h. 120. l. — A megkülönböztetés számunkra, miután a kettő sokszor egybe esik, gyakorlatilag itten kevésbé fontos.

¹¹ Vö. SIEVERS: *Grundzüge der Phonetik* 1901, 627, és 714. pont.

¹² VARGYAS LAJOS: *A magyar vers ritmusa* c. könyvének megvitatása, az MTA 11. O. Közleményei 1953, 256. l.

problémájának rendszeres összefoglalását . . . A szólam szintaktikailag szorosan összetartozó, ezért egybemondott szavak egysége"; az egyes szólamok időtartama egyenlőtlen és VARGYAS szerint ez éppen az, ami a szólamot megkülönbözteti az ún. „ütemtől”, ahogy ARANY JÁNOS¹³ a verssor egy hangsúly alá tartozó hangzati egységeit (az előtte ún. verslábakat) ezzel a zenétől kölcsönvett műszóval nevezte. VARGYAS is tehát helyesen érez rá, hogy a szólam jelentőségének alapvetően fontos problémája az ütemhez való viszonyulásának a kérdése. Még ha azt az állítását, hogy az a jellemző vonás, amely a szólamot az ütemtől érdemlegesen megkülönböztetné, egyszerűen az időtartam egyenlőtlensége volna, nem is tartanók végleges és minden igényt kielégítő elintézésnek.

Minden egyéb viszont, amiről csak tudunk szakirodalmunkban, még kevésbé fogadható el megoldásként. Sem az, ahogy NÉMETH LÁSZLÓ — a magyar vers tagoló voltából kiindulva — a szólam megfelelőjeként a „tag” szót javasolta, amiben alkalmilag KOMLÓS ALADÁR is¹⁴ követni látszik őt; sem ahogy GÁBOR IGNÁC ugyancsak ezt a „tag” szót az „ütem” értelmében, az ARANY-féle szóhasználat ellenére, akarta elfogadtatni. Végül: nem kevésbé zavar, ha HÓDOSSY a beszédnek „a költemény kedvéért” egyensúlyba hozott „íz”-eiről beszél.¹⁵ Így ugyanis ennek a fogalomnak köréből eleve kizárja a közönséges próza szólamait, holott egy az igényeket jól kielégítő terminusnak a beszéd szólamaitól a közmondásokon, gnómákon, szentenciózus rövid mondásokon át a versképzés felé vezető utat nem megnehezítenie, hanem a szólam és az ilyenfélék közös vonásainak kiemelésével kiépítenie lett volna kívánatos.

2. A szólam és az ütem egymáshoz viszonyulását illetőleg kétségtől elszórtanú fontosságuk azoknak a szólamféléknek van, amelyeknek a versképzés felé való tendálása legszembetűnőbb. Így mutatott rá HARMATTA JÁNOS a Vargyas-vita folyamán (241. l.) néhány esetre, ahol a szólamoknak ez az önkéntelen tendenciája olyan jelentős szerepet visz egy nép versmértékének kialakításában, mint pl. az obi-ugoroknál, ahol ritmikus szempontból alig van különbség „prózai” szöveg és „vers” között; vagy az óizlandi esetre, „ahol minden rövidsor (vagy félsor) egy-egy szólammal azonos”; vagy az iráni nyelvek területére stb. És amint mondtuk: HARMATTA csak példákat akart felhozni, amelyeknek a száma nyilván hatalmasan felduzzasztható elsősorban a primitív költészeti alkotások nyelvének, vagy bizonyos előázsiai sémi nyelveknek hasonlóan viselkedő eseteivel, amely utóbbiak közt elsősorban a Biblia különös („gondolatritmusos”) verselésének a rövid szólamtagolás által való előkészítésére kell gondolnunk (Berésisz | boro Elohim | ve esz hasomájim | ve esz hoórec | stb.¹⁶) Különben a magyar nyelvterület határain belül maradvá :

¹³ A magyar nemzeti vers-idomról II., III.

¹⁴ *Az új magyar verselés és verstan történetéhez*. Irodalomtört. 1957, 2. sz. 173 kk.

¹⁵ HÓDOSSY BÉLA: *A magyar nemzeti ritmus*, 1940.

¹⁶ De vö. többek közt AISTLEITNER: *Ein Opfertext aus Ugarit* (No. 53.) szövegét is: *Acta Orientalia Ac. Sc. Hung.* V (1953) 1. és kk.

HORVÁTH JÁNOS is gyakran mutatott rá olyan esetekre, ahol a vers egy szólammal tölt ki egy ütemet¹⁷ és ugyanő már 1922-ben Gyulai Pál prózájából jó példákat hozott rá,¹⁸ hogy a hangsúlyok a SIEVERS-féle időegyenlítésre való törekvéssel sokszor „már-már iktusként hatnak, a hangszakaszok szinte ütemként és kettesével társulva félsorok, négyesével egész verssorok, együtvéve pedig egy kellőképp egyensúlyozott versszak-szerkezet hatását teszik”. De ismételt, szellemes elemzéssel hasonlóképp regisztrálta a szólamokkal sokszor egybeeső szólások bizonyos csoportjaitól a versritmus keletkezéséhez nyújtott segítség példáit SZABOLCSI BENCE is.¹⁹ Amint végeredményben az is idetartozik, hogy Sylvester János HORVÁTH JÁNOSTól, Mikes Kelemen SZABOLCSITól vizsgált prózájának önkéntelen ritmikája, mondhatnók intonációja²⁰ milyen döntő hatást gyakorolt ugyane szerzők költészeti alkotásai versformájának a megválasztására és kialakítására.

3. Ám itt mindezt csupán érinthetjük. Részletesen foglalkozunk ezekkel a problémákkal éppúgy, mint az „összetapadt kifejezéseknek” különösen a klisényelvet beszéző görög epikus versmérték kialakításában vitt rendkívül jelentős szerepével, nemkülönben a görög, de általában a nem magyar nyelvterületeken mutatis mutandis, a magyar szólam értékének megfelelő értelemben használt „Formelhaftigkeit”, „formula”, „formulaic”, „Phrase” és hasonló kifejezések kérdéseivel: a görög hexameterről az *Acta Antiqua* legközelebbi füzetében megjelenés előtt álló dolgozatunkban. Itt csak annyit, hogy H. FRAENKELnek a hexameterről az utóbbi években írt korszaknyitó tanulmánya,²¹ már az ómykénei nyelv ismerete nélkül is, eljutott a meglátáshoz, hogy a közönséges elbeszélő nyelv (a próza) „értelmes mondatdarabjainak” szükségképp jelentős mértékben kellett hozzájárulniok a hexameter bonyolult kolonrendszerének a kialakításához, vagyis a görög epikus vers megszületéséhez. Magyar frazeológiával: a gondolatszakasz sűrű összeesése egy kötött ritmusszakasszal már a praehomerikus korban, ha nem is egyedüli, de szükségképp igen nagy segítséget jelentett ama finoman szabályozott kolon- és caesurarendszernek kialakításához, amely a Goethe szerint „magától költő nyelv” görög esodájának: Homeros

¹⁷ Vö. SZABÉDI 22., 77. k.

¹⁸ Magyar ritmus stb. 25. kk.

¹⁹ Elemzéseit, hogy a szólások, közmondások megformáltsága és a népies közbeszéd sikerül formulái hogyan szüremlenek át az irodalomba és teszik ennek a stílusát költőiebbé, ORTUTAY GYULA is idézi (Tolnai Gábor referátumához kapcsolódva) *A realizmus kérdései a magyar irodalomban* 1956, 56. kk.

²⁰ Vö. különösen SZABOLCSI BENCE: *Intonáció, Népzene és Nemzeti Hagyomány* c. vitaindító és nagy hozadéku tanulmányát, Új Zenei Szemle 1951, 12. sz. 1. és kk., amely ASZAFJEV szabadabb frazeológiájának megfelelően *intenció* alatt — túl e szónak szűkebb zenetudományi értelmén — a hanglejtést, a dallamvonalat, a tematikus anyagot, a hangvételt és a hangulatszférárt is, sőt ezeknek összességét, tehát az emberi megszólalások szerves hajlandóságát általában, ennek nemzeti rendszerét speciálisan, vagyis a nemzeti nyelv minden elidegeníthetetlen részletét kívánja értetni.

²¹ *Wege und Formen frühgriechischen Denkens* 1955: Der homerische und der kallimachische Hexameter, 100–156. 11. különösen 115, 118, 125, 11.

a hexamertől elválaszthatatlan nyelvének egyedül adhatta magyarázatát,²² és a maga mesteri mechanizmusával az epikai hagyomány orális fennmaradását is kivételes mértékben biztosította. Reméljük ugyanis, hogy említett dolgozatunkban ennek igazolására BERGK paroimiakos-megfigyelése, FRAENKEL eredményei és a mi tanulmányunk példái nyomán, kellő mennyiségű, daktilikus menetbe illő szólamfélét tudtunk, pusztán Homeros és (máig) bizonyos ómykénei szövegek alapján is, már a Homeros előtti időkre vonatkozólag valószínűvé tenni és így a „szólam” jelentőségét a görög verskeletkezés területén is megérzékelteni.

Ami pedig a frazeológia kérdését illeti: FRAENKEL azt a lényegét, amit hazai kutatóink a „szólam” és hasonló értékű elnevezésekkel próbáltak befogni, rendesen a „Formelhaftigkeiten” általános nevével igyekszik megközelíteni. (Más német kutatók a szólamhoz közelebb eső „Vortragsteilchen” szót szeretik használni.) Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy ez a „Formelhaftigkeiten” műszó nem pontosan azonos a folklorkutatóktól általában használt „formula”, de még a „formulaic” műszavaknak²³ az értelmével sem. Így is, itt is tehát megismétlődik a magyar szólam-szintagma fogalom körül ismertett terminológiai zavar. Ezt viszont csak tovább fokozná, ha miközben a versszövegekre alkalmazott analízismóddhoz a zenei melódiákra vonatkozó módot is segítségül vesszük (ami helyes és amiben mi magyarok SZABOLCSI BENCE kutatásai révén élen járunk), valaki odáig menne, hogy a formulák és a zenei frázis elnevezései közé is egyenlőségjelet kívánna tenni, amint erre CHARLES SEEGER és GEORGE HERZOG hajlandók.²⁴ Ez ti. főleg a „frázis” szónak egyéb, nálunk legalábbis elfogadottabb értékei miatt már kevésbé volna szerencsés. Mint ahogy ezt a műszót — tudomásunk szerint — szöveganalízisekkel vonatkozásban külföldön is legfeljebb ha gyéren szokták használni.

Ennyivel kívántuk itt, inkább alkalmoszerűen, semmint kimerítve, az összetapadt (szintagmatikus) kifejezések elnevezései és jelentőségük felismerése körül terjengő homályra, illetve az összehasonlító fogalmi tisztázás sürgösségére és e tisztázástól várható eredmények fontosságára a nálunk avatottabb szakemberek figyelmét felhívni.

²² A formulák és caesurák szoros összetartozásáról I. W. WITTE, Glotta III/1923, 120 kk.; Th. STIFLER, Philologus LXXIX/1923, 651, kk.

²³ Vö. pl. A. B. LORD különbségtévesztését: Stith Thompson, *Four Symposia in Folklore*, 1953, 308. l. (Hogy a „formula” és „formulaic” közti különbségtévesztés logikailag tökéletlenül van megfogalmazva, l. uo. 313. k. Miss KARPELES felszólalásával kapcsolatban.)

²⁴ Stith Thompson, i. h. 312 és kk.